

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ESMİRA FƏRHAD QIZI MƏMMƏDOVA

**İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİ
PROSESİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN SİSTEMİ**

5801.01 - təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası
(Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası)

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ-2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun İbtidai və məktəbəqədər təhsilin metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Fikrət Ramazan oğlu Xalıqov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəsmi opponentlər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nadir Əziz oğlu Abdullayev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrası

Müdafiə “ 28___” _10___ 2014-cü ildə saat___ da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 02.061 Dissertasiya şurasının iclasında kiçik akt zalında keçiriləcək.

Ünvan: Az- 1000, Bakı şəhəri, Üzeyir Hacıbəyov küçəsi, 34

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2014-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının
elmi katibi

K.R.Quliyeva,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə uşaq, yeniyetmə və gənclərin mədəni nitq vərdişlərinə yiyələndirməklə ümumi mədəniyyətinin və intellektual səviyyələrinin yüksəldilməsi ana dili təlimindən gözlənilən və son nəticələr sayılır. Bu mənada ibtidai təhsil bazası möhkəm metodik əsaslar üzrə qurulmalıdır. Həmin əsaslar idraki və təcrübi bazadır. İdraki baza – təfəkkürün inkişafı, təcrübi baza nitq inkişafı metodikası nəticəsində möhkəm qurulur.

Hazırda Azərbaycan dili müəllimləri nitq inkişafı yönümlü interaktiv metodika ilə işləməyə başlamışlar. İnteraktiv təlim prinsipcə şagirdlərin nitq zənginliklərinə yiyələndirilməsinə hesablanır. Ancaq reallıq bundan ibarətdir ki, I-IV sinif müəllimlərinin təcrübəsində diqqəti çox cəlb edən başlıca cəhət testoloji təmrinlərdir. Testoloji təmrinlərdən məqsəd nitq bacarıq, vərdişləri aşılamaq deyil, əks-əlaqə, yəni fonetik, leksik, qrammatik biliyi qiymətləndirməkdir. Deməli, şagirdlərin nitqində söz ehtiyatının, cümlə və mətn qurmaq bacarıqlarının istənilən səviyyədə olmaması ədəbi tələffüzlərinin vurğu, intonasiya və orfoepik cəhətdən normativ tələblərə cavab verməməsi məhz bununla əlaqədardır.

I-IV siniflər üzrə Azərbaycan dili kurikulumunda ən geniş məzmunlu dil qaydalarının didaktik imkanları morfologiya ilə əlaqədardır. Bu konsentrdə nitq hissələrinin tədrisinin daha çox təcrübi səciyyə daşması şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik bacarıqlarının, habelə şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində mühüm mərhələ hesab olunur.

Müşahidələr isə göstərir ki, bu işdə başlıca diqqət nitq hissələrinin tədrisinin təcrübi aspektinin gücləndirilməsinə deyil, məna və quruluşunun öyrədilməsinə yetirilir, nəticədə nitq hissəsinin cümlədə və mətndəki yeri, funksionoloji rolunun nədən ibarət olması, demək olar ki, unudulur. Həlbuki nitq hissələrinin tədrisinin təcrübi aspekti lüğət ehtiyatlarının sözlərlə, cümlələrlə və mətnlərlə zənginləşdirilməsinə istiqamətlənməli və bu da təlim fəaliyyətinin çıxış nöqtəsi sayılmalıdır.

Dilin normalarını əsas tutmaqda, şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməkdə müəllimə istiqamət verən proqram, dərslik və metodikadır. Normaların nitq praktikasına tətbiqi metodikası müəllim üçün asan mənimsənilən məsələ hesab edilə bilməz. Əgər belə olsa idi, dilçi metodistlər müəllimlərimizi bununla çoxdan silahlandırmış olardılar. Belə ki, dil təlimini uzun müddət araşdırmış alimlər (Y.Ş.Kərimov, Ə.R.Əfəndizadə, A.N.Rəhimov, B.A.Əhmədov, habelə rus dili metodistlərindən V.P.Ozerskaya, Q.A.Fomi-

çova, M.T.Baranov, M.M.Razumovskaya və b.) nitq hissələri təlimində leksik məna, morfoloji əlamət və sintaktik funksiya və ya zəmin prinsiplərinə əsaslanaraq, habelə şagirdlərin nitqini zənginləşdirmək, onların nitq fəaliyyətini universal yollarla gücləndirməklə bağlı bir çox uğurlu nəticələrə gəlməklə yanaşı, bu sahədə bütün problemlərin həll olunmadığını, yəni şagirdlərin nitq vərdişlərinin müasir tələblərdən geri qaldığını da qeyd etmişlər. Bunlar da, təqribən, aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan dilinin təlimi məzmununa, o cümlədən morfolojiya təlimində nitq inkişafı metodikasının təkmilləşdirilməsinə yenidən baxmağın zəruriliyi;

- morfolojiya təlimində rabitəsiz və rabitəli nitqin inkişafına dair çalışmalar sistemini yaratmağın vacibliyi;

- nitq inkişafının məqsədamüvafiq ölçü meyarları və ya prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinin məqsədamüvafiqliyi;

- nitq inkişafı sistemində nitq hissələri tədrisinin xüsusi yeri və rolunu aktuallaşdırmağın zəruriliyi;

- nitq hissələrinin tədrisində lüğət işinin məzmunu və ona ayrılan vaxt həcmnin düzgün müəyyənləşdirməyin vacibliyi;

- nitq hissələrinin tədrisində rabitəli mətn üzrə aparılan şifahi və yazılı tədqiqat işlərinin paralel və kəsişən xətlər kimi koordinasiya edilməsinin zəruriliyi;

- şagird nitqinin inkişaf dinamikasının ölçü prinsiplərinin düsturlaşdırılması;

- şifahi nitqdə ədəbi tələffüzün dəyərləndirilməsi və qiymətləndirilməsi məsələsinin daim diqqət mərkəzində saxlanılması və s.

Göründüyü kimi, bütün bunlar morfolojiya ilə bağlı dil qaydalarının təlimi metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə tədqiqata ehtiyacın zəruriliyini şərtləndirən amillərdəndir.

Tədqiqatın obyektı I-IV siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesidir.

Tədqiqatın predmetini ibtidai siniflərdə morfolojiyanın tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə işin sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi ibtidai siniflərdə morfolojiyanın tədrisi zamanı şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirməyin səmərəli vasitə və yollarını müəyyənləşdirmək, bu sahədə aparılacaq işlərin sistemini hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi: I-IV siniflərdə morfolojiya tədrisinin praktik istiqaməti forma və məzmunca gücləndirilərsə, yəni mətn üzrə oxu, lüğət

ehtiyatının zənginləşdirilməsinə, ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılmasına, ifadə və inşa məqsədli bacarıq və vərdişlərin kurikulum tələbləri səviyyəsində təkmilləşdirilməsinə ardıcıl şəkildə diqqət yetirilərsə, bu, şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmiş olar.

Tədqiqatın qarşısında qoyulan **vəzifələr** bunlardır:

1) Mövcud ədəbiyyatlarda nitq inkişafı metodikasının elmi-nəzəri əsaslarını öyrənib təhlil etmək;

2) Morfologiyaya dair dil qaydalarının təlimində nitq inkişafı ilə bağlı kurikulum tələblərini araşdırmaq;

3) I-IV siniflər üzrə ana dili təliminin səmərəli yollarını müəyyən edib aşkara çıxarmaq;

4) Nitq hissələrinin tədrisində oxudan başlayaraq lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, mətn tərtibi ilə bağlı işlərin başlıca mərhələlərini, həcmi müəyyən etmək;

5) Morfologiyaya dair dil qaydalarının tədrisində nitq inkişafı üzrə gözlənilən nəticələri proqnozlaşdırmaq;

6) Dərslərlərin problem baxımından təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlamaq;

7) Nitq inkişafına dair yeni metodik tövsiyələr hazırlamaq.

Tədqiqatın metodoloji əsasını pedaqoji fakt, hadisə və prosesləri öyrənmək, dərk etmək və dəyişdirmək məqsədilə tətbiq olunan prinsiplərin, metodların, vasitələrin və nəzəri müddəaların məcmusu təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın gedişi prosesində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

1) *Nəzəri təhlil.* Problemlə bağlı elmi, metodik ədəbiyyatlar araşdırılmış dilçi və metodist alimlərin fikirləri təhlil edilmişdir.

2) *Müşahidə.* 15 məktəbin ibtidai siniflərində 1100-dən artıq şagirdin nitqi və 75 müəllimin fəaliyyəti müşahidə olunmuşdur.

3) *Müsahibə.* Problemlə bağlı 100 müəllim və 1100 şagird anket sorğusuna cəlb edilmiş, ibtidai sinif müəllimlərinin rəy və təklifləri nəzərə alınaraq, morfologiyanın tədrisi zamanı verilən biliklərin məzmunu bir daha sistemləşdirilmişdir.

4) *Pedaqoji eksperiment.* Tədqiqatın fərziyyəsi, məqsədi və vəzifələrinə uyğun olaraq 2007-2010-cu illərdə respublikanın müxtəlif şəhər və rayon məktəblərində üç mərhələli (müəyyənədicisi, öyrədici və yoxlayıcı) pedaqoji eksperiment keçirilmişdir. Eksperimentlər Bakı şəhərinin 45, 59, 82, 283, Sumqayıt şəhərinin 12, 13, 18, Sumqayıtdakı Qubadlı qaçqın, Gədəbəy Rayonu Zəhmət kənd orta məktəbində və Gədəbəy 1saylı şəhər

məktəbində təşkil olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İbtidai siniflərdə morfologiya üzrə dil qaydalarının tədrisi prosesində şagirdlərin oxu və nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək, lüğət ehtiyatını sözlərlə, nitqini leksik və qrammatik sinonimlərlə, habelə ifadə və inşalarla zənginləşdirməyin yolları sistemli şəkildə tədqiq olunması tədqiqatın elmi yeniliyi kimi səciyyələndirilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticəsində ibtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi prosesində nitq inkişafı ilə bağlı irəli sürülmüş və əsaslandırılmış müddəalar nəinki Azərbaycan dili təlimi metodikasının, eləcə də şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan alınan nəticələr aşağıdakı istiqamətlərdə tətbiq olunmaqla praktik əhəmiyyət daşıyır:

- ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin ideya və məzmununun (məzmun standartlarının, dərsliklərin) yeniləşdirilməsində;

- ibtidai siniflərdə “Ana dili tədrisi metodikası” kursunun məzmununun təkmilləşdirilməsində;

- nitq inkişafı metodikasının təkmilləşdirilməsində;

- ibtidai sinif müəllimlərinin ixtisasartırma kurslarının məzmununtəkmilləşdirilməsində.

Müdafiəyə təqdim olunan **müddəalar** aşağıdakılardır:

1. Problemlə bağlı ümumi məsələlərin öyrənilməsi ibtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsini aydın təsəvvür etməyə imkan yaradır.

2. İbtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirməyin imkan və yollarını müəyyən etmək morfologiyanın tədrisi prosesində mühüm problemlərdən biri kimi didaktik əhəmiyyət daşıyır.

3. Nitq hissələrinin tədrisinin nitq inkişafı aspektində qurulması şagirdlərdə fonetik, leksik və üslubi normalara dair bacarıqları zənginləşdirir.

Tədqiqatın **nəticələrinin aprobasiyası və tətbiqi.** Aparılan elmi-nəzəri araşdırmalar və eksperimental tədqiqatın əsas müddəaları elmi-nəzəri seminarlarda, təkmilləşmə kurslarında, pedaqoji mətbuatda dərc olunan məqalələr vasitəsilə sinif müəllimlərinə çatdırılmışdır. Eyni zamanda AMİ-nin İbtidai və məktəbəqədər təhsilin metodikası kafedrasında müzakirə edilmişdir.

Müəllif mövzu ilə əlaqədar 11 məqalə, 4 tezis nəşr etdirmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“**Giriş**”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri, fərziyyəsi, metodoloji əsası, tədqiqat metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar əhatə olunmuşdur.

Dissertasiyanın “**Tədqiqatın ümumi məsələləri**” adlanan birinci fəslı üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil “**Morfologıyanın tədrisində nitq inkişafı ilə əlaqədar məsələnin mahiyyəti**” adlanır. Birinci yarımfəsildə Azərbaycan dili kurikulumunda şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsinin didaktik imkanları araşdırılır.

Milli təhsil konsepsiyasında ana dili kurikulumunun mahiyyətindən aydın olur ki, I sinifdən başlayaraq göstərilən məzmun standartlarının hər birində nitq inkişafı zəruri didaktik tələblər kimi nəzərdə tutulur.

Tədqiqat II-IV siniflərdə məhz morfologıyanın tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə işin sistemini əhatə etdiyindən problemin bir çox aspektlərinə aydınlıq gətirən konkret nəticələr qeyd edilmişdir. Mövcud Azərbaycan dili proqramlarında, habelə ana dili kurikulumunda da müəllimin diqqəti daha çox şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməyə yönəldilmiş, ayrı-ayrı mövzuların tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılacaq işlərin məzmunu konkret şəkildə verilmişdir.

Əvvəllər də bu məsələ ilə bağlı proqramlarda mühüm tələblər göstərilirdi: “Azərbaycan dilindən keçirilən dərslər vasitəsilə şagirdlər qrammatikanın əsaslarını mənimsəməli, yazılı və şifahi nitqə, düzgün qiraətə ... dair möhkəm vərdislər qazanmalıdırlar”¹.

Eyni zamanda qeyd edilirdi ki, “... qrammatikanın tədrisi zamanı şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək, onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, qiraət vərdislərini təkmilləşdirmək, tələffüzlərinin düzgün və ifadəli olmasını, rabitəli nitqə yiyələnmələrini təmin etmək üzrə işlər geniş yer tutmuşdur.”²

Göründüyü kimi, keçən əsrin proqramlarının izahat vərəqələrində ayrı-ayrı bəhs və mövzuların tədrisi ilə bağlı verilən göstərişlərdə nitq inkişafına müəyyən diqqət yetirilmişdir. Sonrakı illərin proqramlarında da nitq inkişafının əhatə etdiyi məzmun, təxminən, yuxarıda göstərilənlərlə məhdudlaşaraq qalmışdır. Halbuki nitq inkişafı rabitəsiz və rabitəli nitqin

¹ Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı: Maarif, 1968, səh. 113

² Yenə orada, səh. 114

tədrisi ilə bağlı bütün sferaları əhatə edir.³

Nitq inkişafı səsdən söz, sözdən söz birləşməsi, söz birləşməsindən cümlə, cümləni genişləndirməklə mətn qurmaq kimi yazılı və şifahi fəaliyyəti, o cümlədən, oxumağı, əzbərləməyi, söyləməyi, qurub-yaratmağı, əvəz etməyi, mətni yığcamlaşdırmağı, genişləndirməyi, mövzunu əsaslandırmağı, diskussiyaya çevirməyi, monoloji, dialoji formalarda danışmağı bacarmaq və ya bunların nümunələrini göstərməyi əhatə edir.

Nitq inkişafı metodikası ilə bağlı professorlar B. Əhmədov, Y.Kərimov və A.Rəhimovun dəyərli əsərləri mövcuddur.

B.Əhmədov nitqin məzmunu və forması arasındakı qarşılıqlı əlaqənin tədqiqi və bu əlaqəni təlim zamanı nəzərə almağın əhəmiyyətini göstərərək qeyd edir ki, yerinə görə, bunlardan biri (ya məzmun, ya da forma) üstünlük təşkil edə bilər. Belə ki, nitq fəaliyyətinin produktiv prosesində (yəni yazan və danışan şəxs üçün) fikir, məzmun, məna aparıcı rola malik olduğu halda, nitq fəaliyyətinin reseptiv prosesində (yəni müəyyən əsəri öyrənmək məqsədi ilə oxuyan və başqasını dinləyən şəxs üçün) forma əsas olur.⁴

Professor Y.Ş.Kərimov nitq inkişafı metodikasını əsas götürərək bu metodikanın digər elmlərlə əlaqəsini bilmədən nitq inkişafı sahəsində müvəffəqiyyət qazanmağın qeyri-mümkün olduğunu bildirmişdir.⁵

Professor A.N.Rəhimov nitq inkişafından danışarkən Azərbaycan metodistləri ilə yanaşı rus metodistlərindən A.A.Kosolapova, V.İ.Kapinos, L.A.Ozerskaya kimi müəlliflərin mülahizələrinə istinad edir, onlara münasibət bildirir.⁶

Azərbaycan və rus dillərində olan metodik ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, morfologiya ilə bağlı nitq inkişafı məsələləri tam, əhatəli şəkildə tədqiq edilməmiş, şagirdlərlə aparılacaq işlər sistemləşməmişdir.

“Problem baxımından Azərbaycan dili dərsliklərinin təhlili” adlanan ikinci yarımfişildə nitq inkişafı metodikasının nəzəri məsələləri və ibtidai siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliklərinin problemlə bağlı təlim imkanları, xüsusilə morfologiyaya aid materialların məzmunu və həcmi,

³ Qurbanov V.T. Əmirli A.T. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. Bakı: Müəllim, 2005, səh.47

⁴ Əhmədov B.A. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1967, “Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları.” Bakı: Maarif, 1974,s.115, Nitqin məzmun və forma arasında qarşılıqlı əlaqəyə dair. ADƏP, 1965, №3,s. 22-24

⁵ Kərimov Y. Ş. Ana dili tədrisi metodikasının nəzəri problemləri. Bakı: Naşir, 2005, 274 s.

⁶ Rəhimov. A.N.Ana dilinin tədrisi metodikası.. Bakı: Mütərcim, 2003, 408 s.

nitqin inkişafındakı rolu tədqiq olunur. Bəzən metodik ədəbiyyatda nitq inkişafı anlayışına yalnız söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi kimi baxılması problemin həllini çətinləşdirir. Əslində isə nitq inkişafı üzrə aparılan işlər çoxsahəli və çoxistiqamətlidir. Dilimizin hər bir bölməsi nitq inkişafı prosesinə xidmət etməlidir. İbtidai siniflərdə bu sahə daha da qabarıq şəkildə diqqəti cəlb edir.

2009-cu ildən istifadədə olan ikinci siniflər üçün hazırlanmış “Azərbaycan dili” dərslində⁷ mövcud dərsləklərdən fərqli olaraq, nitq hissələri “qaydalar” başlıqları “ad bildirən sözlər”, “əlamət bildirən sözlər”, “say bildirən sözlər”, “hərəkət bildirən sözlər” kimi verilir. Əslində, III-IV siniflərdə köhnə qayda ilə “Azərbaycan dili” və “Oxu” dərsləkləri var; həmin dərsləklərin nitq – dil integrasiya – kommunikasiyaediciliyi yoxdur; çünki dərslək tərtibatı başqa didaktik prinsiplərə uyğun qurulmuşdur. Lakin II sinif yeni “Azərbaycan dili” dərsləyi “Oxu”nu da özündə ehtiva etməsinə baxmayaraq, burada qaydalarla oxu mətnlərinin uyğunlaşdırılması sisteminə tam elmi şəkildə əməl olunduğunu söyləmək mümkün deyil. Azərbaycan dili dərsləklərinin də istiqaməti belə olmalıdır: ya mətndən qaydalara, ya qaydalardan mətn qurmağa.

Əlbəttə, ümumi qaydaların xüsusi qaydalara diferensiasiyası, yəni mövzulara şaxələnməsi təlimin qanunları ilə əlaqədardır. Sadədən mürəkkəbə, məlumdan məchula doğru kurs götürmək prinsipdir, nəyi necə öyrətmək isə metodikadır. Bizə görə, II-III siniflər üzrə yeni “Azərbaycan dili” dərsləklərində dil təliminin qanunları da, prinsipləri də arxa plana keçirilmişdir.

2008-2009-cu dərsl ilinə kimi istifadə olunan “Azərbaycan dili” dərslində⁸ nitq hissələri “əşyanın adını bildirən sözlər” ifadəsi ilə başlayır. Ondan əvvəl isə “Qohum sözlər” mövzusu verilir. “İsim”in öyrədilməsinə onun sualları, tək və cəm olması, sözün baş hərflərinin yazılışı, xüsusi isimlər, onların yazılışı məsələləri daxildir.

Əşyanın adını bildirənlərin şərh məsələlərinə 52 çalışma nümunəsi həsr olunur. Öz növlərinə və tiplərinə görə müxtəlif məqsədlərə xidmət edən bu çalışmaların mənimsəmə mexanizminə uyğun olaraq, didaktik tələblər əsasında tərtib edildiyini demək mümkündür. Ancaq çalışmaların düzülüşü və əsas məsələnin şərh ardıcılığının nitq inkişafı təliminin

⁷ İsmayılov R., Orucova G. və b. Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslək), Bakı: Altun kitab, 2009, 208s.

⁸ Kərimov Y. Ş. Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslək), Bakı: Azərbaycan, 2003, 112 s.

tələblərinə cavab verdiyini söyləmək olmur. Bu hökm bizi “əşyanın necəliyini bildiren sözlər” mövzusunun qoyuluşu və şərhı ardıcılığın üzərində də düşünməyə vadar edir. Sifətlərin öyrədilməsinə 20 səhifə ayrılan bu dərslikdə 34 çalışma nəzərdə tutulmuşdur. Burada əşyaların rənglərinə, dadına, həcminə diqqət yetirməyi tələb edən çalışmalar vardır.

“Əşyanın hərəkətini bildiren sözlər” mövzusunda əvvəlcə diqqət indiki, keçmiş zaman məzmunlu fəllərin suallarına yönəldilməlidir. Burada məqsəd hərəkət bildiren sözlərin şəxsə və zamana görə dəyişməsinə sualları düzgün müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Nitq hissələrinə görə materiallar dərslikdə bunlarla tamamlanır.

III sinif “Azərbaycan dili” dərsliyində⁹ nitq hissələri materialları ikinci siniflə müqayisədə çox geniş həcmdə verilmişdir. Nitq hissələrinə 66 saat vaxt nəzərdə tutulur. Burada “İsim”, “Sifət”, “Say”, “Fəlin zamana görə dəyişməsi” və “Məsdər” mövzuları nəzəri-təcrübi cəhətlərdən əsaslı yer tutur. Bu, dərslikdə nitq hissələri haqqında 63 səhifəlik materialda öz əksini tapır. Dərslikdəki çalışmaların təhlili zamanı buradakı 270 çalışmanın nitq və təfəkkürün inkişafı məqsədi daşıdığı qənaətinə gələ bilərik. Belə çalışmalar ibtidai sinif şagirdlərində seçmək, fərqləndirmək, müqayisə etmək bacarıqlar formalaşdırır. Nitq inkişafı məqsədli çalışmalar lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə, yəni nitq hissələri ilə şagird leksikonuna yeni sözlərin daxil edilməsinə, həmin sözlərlə cümlə, mətn qurulmasına, ifadə və inşa vərdişlərinin formalaşmaşdırılması baxımdan çox faydalıdır.

Tədqiqat aparılan müddətdə məktəblərimizdə IV sinif “Azərbaycan dili” dərsliyindən istifadə olunmuşdur. Bu dərsliyin ana dili təlimini nitq inkişafı aspektindən qüvvətləndirməkdən ötrü özündən əvvəlki siniflər üzrə dərsliklərlə müqayisədə daha geniş imkanlara malik olduğu müəyyən edilmişdir. Həmin imkanlar çalışma tərtibində, ilk növbədə şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməklə bağlı nəzərdə tutulan məqsədlər baxımından daha genişdir. Dərslikdə təcrübi aspekti, o cümlədən, morfologiya tədrisinin nitq inkişafı məqsədini həyata keçirməyə xidmət göstərən 360 çalışma nəzərdə tutulur. Həmin çalışmalar bacarıq və vərdişlərin müxtəlif növlərinə görə qruplaşdırmaq olur. Belə ki, bunlar əlavələri ilə birlikdə oxu, yazı, təbiiq, habelə seçməyi, təsnif etməyi, altından xətt çəkməyi, fərqləndirməyi, mətn-də işlətməklə genişləndirməyi və s. əhatə edir. Təfəkkür inkişafı ilə nitq inkişafı məqsədli çalışmalar, demək olar ki, bərabər sayda hesab etmək olmaz. Bununla yanaşı, dərslikdə şagirdlərin nitqinin inkişafında dərslik-

⁹ Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik) Bakı: Altun kitab, 2010, 208 s.

dəki bədii parçaların, publisistik üslublu mətnlərin rolu qeyd edilə bilər.

I fəslin üçüncü yarımfaslı **“Mövzu baxımından məktəb təcrübəsinin təhlili”** adlanır. Morfologiyanın tədrisində nitq inkişafı ilə bağlı təlim işləri və onların nəticələri diqqətlə izlənilmiş, müxtəlif bölgələrdən olan məktəblərdə müşahidələr aparılmışdır. Əldə edilən nəticələr elmi-praktik konfranslarda, məruzə və çıxışlarda mütəxəssislərin diqqətinə çatdırılmışdır. Müsahibələr, eksperimentlər keçirilmiş, habelə müəllim və metodistlərlə fikir mübadiləsi aparılmışdır. Məktəb təcrübəsi zamanı ibtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi prosesi üzrə işlərdə müəyyən uğur əldə olunsada, nitq inkişafı sahəsində müəllimlərə bir çox məsələlərin hələ də qaranlıq qaldığı müəyyən edilmişdir. Belə ki, morfologiya tədrisinin məqsədi, nitq inkişafındakı rolu tam əhatəli dərk olunmadığından şagirdlərin nitqi zəif inkişaf edir.

“Morfologiya tədrisində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməyin metodik əsasları ” adlı ikinci fəsil beş yarımfasıldən ibarətdir. **“Morfologiya tədrisini nitq inkişafı əsasında qurmağın başlıca istiqamətləri”** adlanan birinci yarımfasildə ana dili təliminin əsas və ya başlıca vəzifəsi olan nitqi inkişaf etdirməyin metodik əsasları və bu işin konkret məzmunu şərh edilir.

Dil təliminin birinci istiqaməti normaların aşılması, ikincisi isə müvafiq norma və ya məsələlər ətrafında düzgün danışmaq, yazmaq istiqamətidir. Ana dilindən öyrədilən hər bir mövzu bu və ya digər şəkildə nitq inkişafı məramlıdır. Başqa sözlə desək, ana dilinin öyrədilməsi nəticə etibarlı ilə şagirdin nitq vərdişlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamalı və onun inkişafına xidmət etməlidir.

Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində şagirdlərin nitq inkişafının əsası qoyulur. Bunlar- orfoqrafiya, orfoepiya, ifadəli oxu, üslubi vərdişlərlə bağlı təmrinlər və ən əsası da rabitəli nitq, yəni ifadə və inşa xarakterli çalışmaları üzərində aparılan işlərlə mümkün olur.

Məlumdur ki, morfologiya dilin qrammatik quruluşunu öyrənir. Qrammatikanı nitqdən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək qeyri-mümkündür. Belə bir psixoloji prosesi linqvodidaktlar və ya linqvometodistlər nitq inkişafı üçün baza yaratmaq prosesi adlandırırlar. Onlar hesab edirlər ki, nitq hissəsi sistemli şəkildə öyrədilməlidir. Sistemin birinci taktiki prinsipi təfəkkür vasitəsi olaraq induksiya üstünlük verməyi, ikinci prinsipi dil hadisələrini əlaqə və vəhdətdə götürməyi və üçüncü prinsipi, diferensiasiya və integrasiyasını nəzərdə tutmağı əsaslandırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kiçikyaşlı məktəbli sözləri yadda saxlaya, cümləyə daxil edə,

onun şərhini verə bilər, ancaq normanı, tərifi, qaydanı dərk edib-yadda saxlaya bilməz; çünki ibtidai təhsil nitq bacarıqlarının imitasiya mərhələsidir. Belə ki, bu dövrdə şagirdlərin nitqində təqlidilik üstünlük təşkil edir və mədəni nitqin oxşadılma, bənzədilmə prosesi gedir. Məlum olduğu kimi, yeni elmi ideyaların tətbiqi onların hazırlanmasından az əhəmiyyət kəsb etmir. Müasir interaktiv təlim üsulu motivasiyaların elmi-didaktik əsaslar üzərində qurulmasından başlanan və integrasiyaedici ideyalarla zəngindir. Ona görə də şagirdlərin rəhbərsiz və rəhbərli nitqinin inkişafında qabaqcıl təcrübəyə istinad edilməsi bir mühüm məqsəddirsə, tətbiqi ondan da vacib məsələdir.

Morfologiya tədrisinin nitq inkişafı problemlərini həll etmək maraqlı mətnlərin söz tərkibini müşahidələrə çevirməyin təşkilindən çox asılıdır. Beləliklə, isim, sifət, say və fəllərə dair normaların nitq praktikası zəminində aşılması bacarıq və vərdişlərin canlı nitqə – mədəni nitqə integrasiya istiqamətidir.

Bu istiqamətdə orfoqrafik və orfoepik işlər nitq inkişafının əsasını təşkil edir. ***“Morfologiya tədrisində şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yolları”*** adlı yarımfəsildə morfologiya tədrisində şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi yollarından bəhs olunur. Məlumdur ki, morfologiya təlimi şagirdlərin praktik cəhətdən sözdən düzgün istifadə etmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Çünki morfologiyanın obyektı sözdür. O, mənalı səslər toplusudur. Fikir və düşüncələri sözlər vasitəsilə ifadə edilir. İbtidai siniflərdə nitqin şifahi və yazılı formasına eyni dərəcədə diqqət yetirmək tələb olunur. Yazılı nitqin əsasında orfoqrafiya, şifahi nitqin əsasında isə orfoepik normalar durur. Ona görə də şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirərkən bu normalar nəzərə alınır. İbtidai siniflərdə orfoqramlar ayrıca tədris olunmadığından bu proses morfologiya tədrisində həyata keçirilir.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin bölmələrinin əlaqəli tədrisi prosesində, hər bir bölmə üzrə öyrədilmiş bilik və bacarıqların təkrarlanması, bölmələr üzrə keçilmiş materialların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi şagirdləri əməli bacarıq və vərdişlərə yiyələndirir.

İsmnin tədrisində orfoqrafik-orfoepik vərdişlər üzrə işlərə dissertasiyada geniş yer ayrılıbmışdır. Burada ümumi və xüsusi isimlərin yazılışı və tələffüzü, tək və cəm isimlərin hallarının tədrisi ilə bağlı orfoqrafik-orfoepik baxımdan əhəmiyyətli sayılan məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

İsmnin tədrisi prosesində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək məqsədi

ilə sinonim, antonim sözlər üzərində də müəyyən işlər aparılır. Bu zaman defislə yazılan mənaca yaxın və ya əks mənəli sözlərdən də istifadə olunur.

İsmin tədrisində orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlı terminlərə daha geniş yer verilməli, həmçinin sistematik kursda ismi daha müvəffəqiyyətlə mənimsəmək üçün zəmin yaratmaqla yanaşı, şagirdlərin savadlı yazmaq və ədəbi tələffüzlə danışmaq vərdişlərinin də inkişafına böyük kömək göstərir.

Dissertasiyada sifətin, əvəzliyin, məsdərin, felin tədrisində orfoqrafik-orfoepik vərdişlər üzrə işlər, o cümlədən ad bildirilən sözlərin öyrədilməsi yolları geniş şəkildə şərh edilmiş, onların nitq inkişafı prosesinə müsbət təsir etmə mexanizmi araşdırılmışdır.

Nitqi lüğət ehtiyatsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. ***“Morfologiyanın tədrisində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi”*** adlı yarımfəslində morfologiyanın tədrisində lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yollarından bəhs edilir.

Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları həm də ibtidai sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatının zənginləşmə yollarını təşkil edir. Konkret deyilmiş olsa, lüğət tərkibi leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla artır, çoxalır və zənginləşirsə, şagirdlərin söz ehtiyatı: sözlərin leksik mənalarının izahı və nitqə daxil edilməsi ilə; sözlərin morfoloji əlamətlərinin öyrədilməsi və nitqə daxil edilməsi ilə və ən azı iki sözün birləşməsinin öyrədilməsi və nitqə daxil edilməsi ilə artır, çoxalır və zənginləşir. Onu da nəzərə alaq ki, şagirdlərin söz ehtiyatı və ya özlərinə məxsus lüğət fondu söz və onun mahiyyətinin dərk edilməsi, forma və məzmunca söz qruplarının (çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim və antonim) mənimsədilməsi prosesində baş verir. Şagird nitqinə keçən sözlər mənşə etibarilə müxtəlif cür sözlərdən ibarət olur. Həmin sözlərin uzun müddət yadda qalması çoxişləkliyindən asılı olur. I-IV siniflər üzrə şagirdlərin Azərbaycan dili dəftərlərini nəzərdən keçirərək biz hansı, nə cür və nə miqdarda sözlərin fəal lüğətə daxil edildiyini öyrəndik. Məlum oldu ki, hər sinifdə şagirdlərin lüğətinə hər bir nitq hissəsi üzrə ən azı 50-60 söz daxil edilir. Həmin sözlərin nitqə daxil edilməsi üçün onların yazılışı, deyilişi cümlədə işlənməsi və ya mətnə çevrilməsi məqsədli çalışmalardan istifadə olunur. Bu sözlərin içərisində ad bildirənlər daha çox müxtəlif cür leksik mənaya malik olanlar dominantlıq təşkil edir.

II sinifdə düzəltmə sözlərin öyrədilməsi düzəltmə nitq hissələrinin tədrisi zamanı həyata keçirilir. Morfoloji yolla nitqə daxil edilən sözlərin üzərində təcrübəli müəllimlər daha rəngarəng işlər aparırlar. Onlar -çı, -çi, -çu, -çü, -lı, -li, -lu, -lü şəkilçili sözlərin düzəldilib cümlələrdə işlədilməsi

üzərində daha geniş dayanır və məqsədyönlü işlər aparırlar. Sözlərin nümunəsi: savadlı, atlı, sözlü, gözlü, lənkeranlı, bakılı və s.

Tədqiqat göstərdi ki, III sinifdə nitq hissələrinin öyrədilməsində şagirdlərin fəal lüğətinə daxil etmək məqsədi ilə çətin sözlərdən istifadəyə daha çox fikir vermək lazım gəlir. Biz bu ideyamızı müəllimlərlə bölüşdük və beləliklə, sözlərin deyilişi və yazılışına dair orfoqrafik və orfoepik bacarıq və vərdislərə dair işləri daha geniş həcmdə göstərməyi məqsəd kimi qarşıya qoyduq.

Xüsusi çalışmalar və sözlər seçdik. Seçilən bu sözlərdən söz birləşmələri düzəltmək və onları cümlələrdə işlətmək üçün müəllim şagirdlərə öyrəndikləri bədii parçaları yada salmağı, dərsləri vəərəqləməyi, keçilənlərdən istifadə etməyi və nümunələr qurmağı tapşırır. Həmçinin dərslərdəki mətnlərdə işlənən bu tipli sözlərlə əlavə sözlərin sayını artırmaq üzrə işin təşkili uğurlu nəticələr vermişdir. Təcrübə göstərir ki, şagirdləri mətnləri dil baxımından təhlil etmək vərdislərinə yiyələndirmək özü lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində mühüm rol oynamış olur.

II fəslin dördüncü yarımfəslə *“Morfologiyanın tədrisində şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi”* adlanır. Bu yarımfəsil morfolojiyanın tədrisində şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi yollarının şərhinə həsr olunur. Metodik əsərlərdə, bir qayda olaraq, rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsində ifadə, inşa vərdisləri üzrə işin ümumi xarakteristikası verilir. Bu işin lüğət üzrə işlə, cümlə və mətn qurmaq vərdisləri ilə bağlılığı göstərilir, habelə nəqli, təsviri, mühakimə xarakterli ifadə və inşaların aparılması yollarından ümumilikdə bəhs olunduğu, morfolojiya tədrisində rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi sistemini yaratmağın ayrıca tədqiqat mövzusunə çevrilmədiyi göstərilir.

Halbuki Azərbaycan dili təliminin məqsədi nitq hissələrini öyrənərək şagirdlərdə, bir növ, hissələri nitqə çevirmək bacarıq və vərdisləri aşılamaqdan ibarətdir. Öyrənilən nitq hissəsinin cümləyə, cümlənin nisbətən mətnə və ya geniş nitqə çevrilməsi prosesi metodik istiqamət hesab edilməlidir. Çünki dil təliminin strateji məqsədi şagirdləri hissədən tama doğru müxtəlif üsullarla aparmaqdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, nitq hissələrinin ad, əlamət, say, hərəkət bildirən sözləri ünsiyyətə xidmət göstərmək məqsədi ilə öyrənilməlidir. Ünsiyyətin geniş mənada daşıyıcıları nitq ilə, nitq isə öz hissələri ilə dərk olunmalıdır. Əlbəttə, nitq ayrı-ayrı sözlərdən, yəni hissələrdən ibarətdir və hər bir sözün rabitəli nitqin əmələ gəlməsində rolu olur. İbtidai siniflərdə bu məntiqi şagirdlərə geniş və ya dərindən anlamda açmaq mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, II-IV siniflərdə nitq hissələrinə dair bacarıq və vərdişlərin rabitəli nitqə çevrilməsi məqsədi ilə xeyli sayda ifadə təmrinlərindən istifadə olunur. Bu məqsədlə də ayrı-ayrı nitq hissələrinin xarakterinə və nitqdəki roluna uyğun olaraq müxtəlif mövzularda ifadə təmrinləri həyata keçirilir: “Sərhəddə hadisə”, “Qapıya gələn qovmazlar”, “Çərdək”, “Kim güclüdür”, “Dostluq”, “Dağlar şahinin belində”, “Yaralı qaranquş”, “Meşədən teleqram”, “Şuşa”, “Saat neçədir?” və s. Bunlar ifadə məcmuəsindən seçilən mövzulardır.

Müşahidə və təhlillər bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, şagirdlərin I-IV siniflərdə nitqinə ədəbi tələffüz baxımından daimi diqqət və nəzarət edilməsi nəticə etibarilə onların mətni düzgün və ifadəli söyləmək vərdişlərinin formalaşdırılmasına müsbət təsir göstərməlidir. Eyni zamanda II sinifdə nitq hissələrinin tədrisi boyu ifadə yazılar nəqli, təsviri və qismən də mühakimə xarakterli mətnlərdən ibarət olur. Qabaqcıl müəllimlər nitq hissələrinin tədrisində insan, əşya, ölkə, çay, rəng, dad, iş, hərəkət və s. məzmunlu mətnlər üzərində iş zamanı lüğət işinə, ədəbi tələffüzə, düzgün yazıya, habelə məzmunca ifadəli söylənməsinə şagirdlərin diqqətini cəlb etməlidirlər.

Üçüncü sinifdə bu imkanlar daha da genişlənir. İkinci sinifdə ifadənin məzmunu üzrə işlər abzaslara ayırma, onlara hissələr kimi ad vermə tələbləri ilə də zənginləşmiş olur.

II fəslin beşinci yarımfəslı *“Eksperimentlərin keçirilməsi”* adlanır. Bu yarımfəsildə eksperimentlərin keçirilmə mexanizmindən, o cümlədən, sınaq dərslərinin təşkilindən, alınan nəticələrin müqayisəsi əsasında şagirdlərin nitqinin inkişafının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri xüsusi cədvəllərdə qeyd olunmuşdur.

Pedaqoji təcrübə apardığımız müddətdə ibtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi zamanı praktik istiqamətin forma və məzmunca gücləndirilməsi məqsədi ilə şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılmasına, ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılmasına, ifadə və inşa qurmaq vərdişlərinin gücləndirilməsinə müntəzəm diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulmuş və bu işə gündəlik nəzarət edilməsi şagirdlərin nitqinin inkişafını təmin etmişdir. İsim, sifət, say, əvəzlilik, fel, zərfə dair sözlərlə şagirdlərin lüğət ehtiyatının və ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı didaktik imkanlardan səmərəli istifadə olunması bir sıra konkret mövzuların tədrisi metodikasını yeni ideyalarla zənginləşdirmişdir.

2007-2010-cu illəri əhatə edən eksperimentlər çox maraqlı nəticələr vermişdir. Belə ki, ibtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi prosesində

şagirdlərin nitq inkişafının hansı səviyyədə olduğunu yoxlamaq üçün eksperimental və kontrol olmaqla siniflərə ayrılmışdı. Həmin siniflərdəki şagirdlərin cavabları aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 1

Siniflər	Şagirdlərin sayı	Cavabların xarakteri (faizlə)			
		düzgün	%	Səhv	%
II-IV (Eksp.)	364	140	38,5	224	61,5
II-IV (Kontr.)	366	150	41	216	59

III siniflərdə aparılan eksperimentlərdən biri bundan ibarətdir ki, dərslərdə orfoqram təşkil edən nitq hissələrinin mənası, orfoqrafyası və orfoepiyasının öyrənilməsi kompleks şəkildə götürülməmişdir. Fərz edilir ki, dissertasiyada verilmiş sözlərin tələffüzü, orfoqrafyası və hansı nitq hissəsi olması tələbi ardıcıl aşılarsa, bu zaman şagirdlər həmin sözlərə dair kompleks vərdislərə daha optimal yiyələnərlər ki, bunların da yekun nəticəsi şagird nitqinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Eksperiment və kontrol sinif şagirdlərinin bu sözlərin mənası, nitq hissələrinə görə təsnifi, orfoqrafya və orfoepiyası ilə əlaqədar nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2

Məktəblər	Siniflər	Şagirdlərin sayı	cavablar					
			isimlərin düzgün		Səhv	sifətlərin düzgün		Səhv
			yazılışı	tələffüzü		yazılışı	tələffüzü	
Gədəbəy Rayon Zəhmət kənd orta məktəbi	IIIa eksp.	28	12	13	3	13	13	2
	IIIb kontr.	28	7	8	13	6	7	15

III sinif “Azərbaycan dili” dərsliyində “Tamahkar ağa ilə çoban” mətninin oxusunu keçirmək və qısa məzmununu danışmaq həm kontrol və həm də eksperimental sinif şagirdlərindən tələb edilmiş, eksperiment sinif şagirdlərinə xatırladılmışdı ki, ədəbi tələffüzü düzgün yazılışından fərqlənən sözlərə diqqət yetirsinlər və həmin sözlərin nitq hissəsinə aid olduğu da söylənilsin. Həmin sözlər bunlardır: *tamahkar, zamanlarda, varlı idi, yaşayırdı, təmiz ürəkli, qoyunları, ağası isə, camaatı, aldatmaq olmaz, günahdır, yox idi, acgözlük, qoyunlar, otlayırdı, buludlar, başladı, qoyunlar, təəccüblənib, camaatı, qulaq, camaata, qoyunların, qoç idi*.

Burada 12 ismin, 4 sifətin, 6 felin və digər nitq hissələrinin orfoqrafiyasına və orfoepiyasına biganə qalıb mətni necə gəldi oxutdurmaq və ya danışdırmaq nitq inkişafı metodikasının nöqsanı sayıla bilər. Odur ki, biz həmin mətndəki 22 sözə uyğun nitq hissələri artırmaq tapşırığını da əlavə etməklə bu işin nitq inkişafındakı rolunu öyrənməyə çalışdıq. Nəticə aşağıdakı kimi oldu: tamahkar- acgöz, gözü doymayan; zamanlar- vaxtlar, dövrlər; varlı idi- dövlətli idi, varı, dövləti aşıb-daşırdı; yaşayırdı-ömür sürürdü, gün keçirirdi; təmiz ürəkli-ürəyiaçıq, səxavətli, xeyirxah; təəccübləndi- şübhələndi, gözü su içmədi və s.

III sinifdə həmin sözlərin sinonimlərinin artırılması, nitq hissələrinə görə təsnifi, habelə tələffüzü ilə bağlı cavabların sayını müqayisə yolu ilə bu tapşırıqları Bakı şəhəri 45, 59 və 283 sayılı məktəblərdə tətbiq etməli olduq. Nəticələr aşağıdakı kimi oldu:

Cədvəl 3

Siniflər	Şagirdlərin sayı	Cavablar (faizlə)							
		Nitq hissələrinə görə düz	%	Nitq hissələrinə görə səhv	%	Orfoepiyaya görə düz	%	Orfoepiyaya görə səhv	%
eksperimental	122	80	65,6	42	34,4	90	73,8	32	26,2
	124	82	66,1	42	33,9	95	76,6	29	23,4
	118	80	67,8	38	32,2	90	76,3	28	23,7
kontrol	120	60	50	60	50	50	41,7	70	58,3
	122	60	49,2	62	50,8	50	41	72	59
	124	62	50	62	50	47	38	77	62

Eksperiment təhlili göstərir ki, I-IV siniflər üzrə inşa və ifadə vərdişləri şagirdlərdə yüksək xətlə inkişaf etdirilməli vərdişlərdəndir. Eksperimental siniflərdə bu işin aparılması ardıcılığı düzgün və ifadəli oxudan və bundan sonra sözlərin mənasının dərk etdirilməsi ilə lüğət ehtiyatını söz və söz birləşmələrini cümlələrə çevirmək prosesindən ibarət olur. İfadə və inşa bacarıqları nitq hissələrinin tədrisində daha ardıcıl və müntəzəm aparılan vərdişlər kimi və formalaşır. Şagirdlərə nəticə etibarilə o da aydın olur ki, nitqi yaradan ayrı-ayrı sözlər, yəni nitqin hissələridir. Həmçinin də nitqin hissələri rabitəli nitq, yəni ifadə və inşalar üçün tikinti materiallarıdır. Eksperimental siniflərdə belə bir ideya əsas tutuldu: əvvəlcə a) nitq inkişafı təmrinləri tədris olunan nitq hissəsinin xarakterinə uyğun olaraq şifahi şəkildə aparılmalı və sonra yazıya çevrilməlidir. Çünki şifahi cavablarda şagirdlərin dəbi tələffüz vərdişlərinə də düzəlişlər vermək imkanlarından istifadə olunmalıdır; b) mövzular nitq hissələrinin linqvistik xarakterinə uyğundursa, onları genişləndirmək və bir ideya əsasında integrasiya etmək mümkündür.

Eksperimentin nəticələri cədvəldəki kimi oldu:

Cədvəl 4

Siniflər	Şagirdlərin sayı	Cavabların xarakteri (faizlə)			
		düzgün	%	Səhv	%
<i>II-IV (Eksp.)</i>	364	242	66,5	122	33,5
<i>II-IV (Kontr.)</i>	366	182	49,7	184	50,3

Yoxlayıcı eksperiment siniflərin nəticələrinin kontrol siniflərə nisbətən 28 % təşkil etməsi onu göstərir ki, ibtidai siniflərdə nitq hissələri tədrisinin şagirdlərin nitqini zənginləşdirmək aspektindən qurulmalı və şifahi nitqə başlıca diqqət yetirilməlidir. Bunun sübutunu cədvəldən də görmək olur. Bizim şagirdlərə aşılamaq istədiyimiz vərdişlərin nəticələri, habelə müəllimlərə verdiyimiz ideyaların orta konsentrdə də tətbiqi ana dili tədrisi metodikasının təkmilləşdirilməsində öz müsbət rolunu göstərməyə bilməz. Bu ideyanın yuxarı konsentrlərdə də davamlı şəkildə əsas tutulması üçün də tədqiqatlar aparılmalıdır.

Tədqiqat aşağıdakı ümumiləşmiş **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

1. Apardığımız linqvometodik tədqiqat göstərdi ki, ana dilindən təlimin hər iki aspektinin rolu yüksək qiymətləndirilməlidir. İdraki və təcrübi

aspektlərdən hər birinin digərinə nisbətən, həcmcə genişlənməsi və yaxud da əlavə status tələb etməsi halları da mümkündür. Bu fikir bizim apardığımız tədqiqatda geniş şərhini tapmışdır; lakin meydana çıxardığımız yeni ideya bundan bir qədər fərqlidir. Belə ki, biz qəti yəqin etdik ki, dil təliminin nəzəri aspektinin ibtidai təhsildə təcrübi aspektə bərabər tutulması didaktik cəhətdən düzgün deyil.

Didaktik cəhət dedikdə biz ana dili təlimində dil və təfəkkürün vəhdətini, dil normalarının nitq praktikası zəminində şərhini, dilə dair bacarıqların nitqə integrasiyasını nəzərdə tuturuq. Deməli, dil təlimində təcrübi aspekt, yəni nitqə integrasiya başlıca və ya strateji məqsəd olmalıdır.

2. Nitq hissələrinin öyrədilməsi ibtidai siniflərdə isim, sifət, say, əvəzlilik, fel və zərflə təmsil olunur. Bu konsentrdə ad bildirən sözlərin quruluşu, tək və cəm olması, hallanması, mənsubiyyətə görə dəyişməsi, xəbərlilik şəkilçiləri ilə işlənməsi, cümləyə çevrilməsi və s. kimi parametrlər üzrə, habelə leksik mənası morfoloji əlamətləri və sintaktik funksiyası, yazılış və tələffüzü nəzərə alınmaqla tədris olunur. Əşyanın necəliyini bildirən sözlərin sırasında rəng, dad, həcm, möhkəmlik, zəiflik, yaxşılıq və pislilik mənalı sözlər, habelə sadə, düzəltmə və mürəkkəb isim, sifət və saylar öyrədilir. Hərəkət bildirən sözlərdən zamana və şəxsə görə dəyişənlərə daha çox yer verilir.

3. Morfologiyaya dair bilik, bacarıq və vərdislərin nitq materialı (mətnlər) əsasında bütün məzmun xətləri üzrə aşılınması düzgün elmi istiqamətdir. Bu istiqamətdə oxu xəttini yeni tələblərlə həyata keçirmək lazımdır.

4. I-IV sinif şagirdlərin nitqinə hər bir nitq hissəsinə dair, təxminən 100-dən artıq sözün, söz birləşməsinin müxtəlif yollarla daxil edilməsi, habelə lüğət ehtiyatının sözlərlə, həmin sözlərin ifadə etdikləri anlayışlarla zənginləşdirilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

5. Hər bir nitq hissəsinə dair 100-dən artıq söz və həmin sözlərin əsasında yaranmış cümlələri müxtəlif yollarla nitqə daxil etməklə lüğət ehtiyatı genişləndirilməlidir.

6. İfadə və inşaların sistemlə aparılması, ifadələrin inşalara çevrilməsi, inşaların məzmunca genişləndirilməsi və ya mətnlərin qısa xülasəsinin verilməsi kimi iş üsullarından geniş şəkildə istifadə olunmalıdır.

7. I-IV sinif şagirdlərinin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün tətbiq olunan qruplarla iş formasından, dialoq-diskussiya və debat xarakterli müasir interaktiv metodlardan istifadə olunmalıdır.

8. Şagirdlərin oxu və nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə hər bir dərstdə diqqət yetirilməli, şagirdlərin nitqinə gündəlik nəzarət gücləndirmək məqsədi ilə vürğu və orfoepiya amili hər dəfə nəzərdə saxlanılmalıdır.

9. Linqvistik mövzunun xarakterinə uyğun olaraq, kiçik mətnlərin məzmunca genişləndirilməsi üzrə işlər sinifdə yaradıcı, öyrədici inşalarla aparılmalı, daha sonra iş ardıcıl və sistemli şəkildə davam etdirilməlidir.

10. I-IV siniflərdə nitq hissələrinin omonim, sinonim, antonimliyi üzrə lüğət işlərinin sistemlə təşkili şagirdlərin nitq zənginliyini təmin etməlidir.

11. Nitq zənginliyini təmin edən təmrinlərin sistemlə aparılmasında didaktik materialların rəngarəng formalarından istifadə olunmalıdır.

12. Müasir dövrdə Azərbaycan dili ilə oxu dərslərinin eyni dərsləkdə tədris olunması nitq inkişafının sferasını daha da genişləndirir. Bu məqsədlə qruplarla, cütlərlə, iki variantlı işlərlə, habelə ifadə, inşə yarışlarının ən nümunəvilərinin seçilməsi və tətbiqi şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafına, eyni zamanda, dünyagörüşlərinin genişləndirilməsinə müsbət təsir göstərir.

13. Şagirdlərdə mətnləri nitq hissələrinə görə təhlil etmək bacarıqlarının formalaşdırılması onlarda mətn yaratmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır və onların analitik- sintetik təfəkkürlərinin inkişafına müsbət təsir edir.

14. Kurikulum metodologiyasında məzmun xətləri dinləyib anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydalarından ibarət olub ana dili təliminin qanunlarını əhatə etməklə o zaman interaktiv metodlarla həm nəzəri, həm də təcrübi integrasiyalara çevrilə bilər ki, 4-cü məzmun xətti – “dil qaydaları və bacarıqları” şəklində təkmilləşdirilsin, həmçinin də standartlar da bu adda məzmun xəttinə uyğun formalaşdırılsın.

Dissertasiyanın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Morfologiyanın tədrisində nitq inkişafının metodikasına dair // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Xəbərlər, 2007, №2, s.73-78 (şərikli)

2. Morfoloji kateqoriyaların sintaktik zəmində tədrisinin nitq inkişafı imkanları // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin keçirdiyi Aspirantların və gənc tədqiqatçıların XII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2008, s.224

3. İbtidai siniflərdə sifətin tədrisi zamanı nitqin inkişaf etdirilməsi yolları // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu Xəbərlər, 2008, №2 s. 52-58

4. Heydər Əliyevin ideya- nəzəri irsində dil məənəviyyatın təşəkkülü və inkişaf amili kimi //Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Xəbərlər, (Azərbaycan Xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci il dönmünə həsr edilmiş xüsusi buraxılış), 2008, s.63- 65

5. Morfologiyanın tədrisində orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlı işlərin nitq inkişafına təsiri // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2009, №1, s.57-64

6. “Azərbaycan dili” dərslində morfologiya bölməsinin didaktik imkanlarına dair //Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Xəbərlər, 2010, №4, s.76-83 (şərikli)

7. Müasir Azərbaycan dili dərsləkləri haqqında qeydlər // AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun keçirdiyi “Ali məktəblərdə dilçilik üzrə dərsləklərin dili ” Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2010, s. 64-67 (şərikli)

8. Əvəzliyin tədrisində orfoqrafiya- orfoepiya ilə bağlı nitq inkişafı imkanları // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin və Bakı Dövlət Universitetinin “Pedaqogika elminin inkişafında yeni mərhələ” adlı Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2011, s. 205-210

9. Qloballaşma və şagirdlərdə rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi yolları //Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin və Azərbaycan Universitetinin “Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri” (Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci il dönmünə və Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin 93illiyinə həsr edilmiş) Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2011, s.436-439

10. Morfologiyanın tədrisində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu “Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Naxçıvan, 2011, s.134-137

11. İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisində rabitəli nitq inkişafına dair // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi əsərləri, 2011, №2, s.114-117

12. İbtidai siniflərdə felin tədrisinin orfoqrafiya və orfoepiya üzrə nitq inkişafı imkanları // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2011, №2, s.30-35

13. Təhsilin inteqrasiya strategiyası // Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2011, №4, s.60-63 (şərikli)

14. Вопросы изучения частей речи в Азербайджанском языке
// Педагогический вестник Казахстана, Павлодар, 2011, №2, с.73-78
(соо авторство)

15. Morfologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2011, №4, s. 51-54

16. Вопросы изучения частей речи в азербайджанском языке
// Хабаршы, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Алматы, 2013, №3 (40), с. 105-109

17. İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisi prosesinin nitq inkişafı problemləri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi əsərləri, 2014, №2, s.51-54

Резюме

Система развития речи в процессе обучения морфологии в начальных классах

В начальных классах школьникам предпочитают знания, навыки и способности о морфологии в значительной степени. Таковы правила содержания учебных программ азербайджанского языка в рамках нашей исследовательской линии, в то время как предметом работы над развитием речи.

Этот тезис направлен на изучение морфологии преподавания понятий, навыков и привычек не охватывают систему, а охватывает систему, навык и способностей, которые включают слушание и понимание прочитанного, содержит работу с письменными делами. В частности, если нет, то развитие системы подготовки речи обучения в разделе морфологии литературного произношения, словарного запаса, работать, развивать, в том числе и устные и письменные условия.

Структура охватывает доступ, двуполные главы, выводов и литературы которые рассматриваются в этой диссертации.

Наблюдения опыт школы показывают что более 6 лет уроки Азербайджанского языка преподаются с требованиями Куррикулум, но учителя по-прежнему сталкиваются с трудностями в работе с морфологии развития речи. Методическое способ преодолеть эти трудности не могут быть записаны в учебниках.

Таким образом, обучения развития речи как система, определены обучения основных целей и задач морфологии. В результате, в правильном направлении для изучения морфологии обратиться к обучения, учебники, методы, учебный план, методология, т.е. широкий спектр опыта в школе научных статей были рассмотрены и исключены из защиты.

Summary

Work on speech development in primary school teaching system morphology.

Morphogenesis in primary grades students on the knowledge, skills and abilities is to cultivate a large extent. These are the rules of the English language curriculum content as part of our research obyetini line, while the subject is working on the development of speech.

This thesis aims to study the morphology of teaching concepts, skills, and habits do not cover system, a system that covers the skills and abilities, which include listening and reading comprehension, writing includes work on. More specifically, if not, the development of the training system of speech training in the morphology section of the literary pronunciation, vocabulary, work on, build on, and that includes oral and written terms.

Access structure, two full chapters, conclusions and proposals of the literature consist of a list of issues that are dealt with in this dissertation.

Observations indicate that the experience of school, more than 6 years, with the demands of the curriculum is taught in English language subject, but teachers still face difficulties in working with the morphology of the development of speech. Methodical way to overcome those difficulties can not be written in the textbooks.

Thus, the development of speech perception as a system, to study the morphology of the main goals and tasks of teaching identified realized. As a result, the subject matter, to turn to the right direction for learning the morphology of the training, textbooks, methods, curriculum, methodology, ie, a wide range of experience in the school of scientific articles were reviewed and excluded from protection.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Эсмира Фархад кызы Мамедова

**СИСТЕМА РАЗВИТИЯ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
МОРФОЛОГИИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ**

**5801.01 – Теория и методика обучения и воспитания –
методика преподавания азербайджанского языка**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по педагогике**

БАКУ – 2014